Yayına Geliş Tarihi:18/04/2020
Yayına Kabul Tarihi:26/04/2020
Online Yayın Tarihi:29/04/2020

Meriç Uluslararası Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi
Cilt: 4, Sayı: 9, Yıl: 2020, Sayfa: 40-57
ISSN: 2587-2206

TARİHLENDİRİLME PROBLEMİ BAĞLAMINDA MASAL KİTAPLARININ ÖNCÜ YEREL BİR ÖRNEĞİ SMYRNA PHYSIOLOGUS'U

Ufuk ÇETİN[1]

Özet

Physiologus çocuk masal kitaplarının öncüsü olarak bilinmektedir. Ancak ülkemizde yeterince tanınmayan, daha çok Ortaçağ Avrupasında İncil'den sonra en çok okunan, oldukça popüler bir kaynaktır. Aesop ve La Fontaine gibi klasikleşmiş çocuk masal kitaplarının en erken örneklerine ait içinde minyatürleri ile sunan bir ilk örnek oluşturmaktadır. Üzerinde yaşadığımız topraklarımızın hepsi birbirinden değerli kültürel zenginliğini vurgulaması açısından son derece ilginç ve sanatsal bir çalışmadır. İçindeki minyatürlerde çeşitli hayvanlar görülmektedir. Bu hayvanlardan bazı örnekler çalışmamızda paylaşılmıştır.

Physiologus o dönemdeki ismiyle Smyrna'da, günümüz de ise güzeller güzeli İzmir şehrimiz'in Foça ilçesinde üretildiği düşünülüp Bizans Resim sanatı hakkında bilgi vermektedir.

Çalışmayla amaçlanan günümüzde çok fazla bilinmeyen bu kültür tarihimize ait ortak kaynağımızı geniş kitlelere tanıtmak ve bu konuda araştırma yapmak isteyen diğer araştırmacılara bilimsel kaynak oluşturmaktır.

Anahtar Kelimeler: *Smyrna Physiologus'u, Kültürel Çalışmalar, Görsel Kültür, Batı Edebiyatı, Masal Kitapları.*

---

[1] Öğr. Gör. Dr. Ufuk Çetin, Namık Kemal Üniversitesi Çorlu Mühendislik Fakültesi, ucetin@nku.edu.tr

[1]Bu makale Doç. Dr. Simge Özer Pınarbaşı ve Dr. Öğr. Üyesi Özkan Ertuğrul danışmanlığında hazırladığım Smyrna Physiologus'u isimli doktora tez çalışmamdan türetilmiştir

A LEADING LOCAL EXAMPLE OF FAIRY TALE BOOKS IN THE CONTEXT OF DATING PROBLEMS AT SMYRNA PHYSIOLOGUS

Abstract

Physiologus is known as the pioneer of children's fairy tale books. However, it is a very popular resource that is not experienced enough in our country but mostly read after the Bible in Medieval Europe. It is the first example that presents the miniatures of the earliest examples of classical children's fairy tale books such as Aesop and La Fontaine. It is an interesting and artistic work by way of emphasizing the cultural richness all of them are more precious than others at our lands. Various animals are seen in the miniatures inside. Some examples of these animals were shared in our study.

Physiologus gives information about the Byzantine Painting art, considering that it was produced in Smyrna with its name at that time and in our town of Foça in the beautiful İzmir city today.

The aim of the study is to introduce our common resource for our cultural history, which is not familiar with to the broad masses and to create scientific resources for other researchers who want to do research on this subject.

Key Words: *Smyrna Physiologus, Cultural Studies, Visual Culture, Western Literature, Fairy Tale Books.*

1.GİRİŞ

Hayvanlar kitabı olarak bilinen Physiologus'un (ὁ Φυσιολόγος), sözcük anlamı Yunanca'da fizyolog, doğa bilimcisidir. (Kazhdan ve diğ., 1991:1674) Çeşitli kaynaklarda ilk Physiologus tahminen Yunanca olarak yaklaşık olarak 4. yüzyılda yazılmıştır diye belirtilmektedir. Kimi araştırmacılara göre ise ilk Yunanca Physiologus ikinci veya üçüncü yüzyılda yazılmıştır. Konu ile ilgili bilgiler Curley ve diğer araştırmacıların ilerleyen bölümlerde belirtilen kaynaklarında incelenmiştir. İlk Yunanca Physiologus Mısır'da İskenderiye'de yazılmıştır. Bu eser Hristiyan dogmasını açıklamak için bir araç olarak hayvanlar, kuşlar ve taşlardan faydalanılan ve hayvanlarla ilgili yaklaşık elli bölümden oluşan el yazması bir kitaptı. İçindeki hikayeler çok eski Hint, İbrani ve Mısır hayvan efsaneleriyle Aristo (M.Ö.384-M.Ö.322) ve Pliny (23-79) gibi klasik doğa felsefecilerinin anlatılarından oluşuyordu. Bu hikayelere Hristiyan ahlakı

dersi veren yorumlar ise tahminen "Physiologus" adı verilen kimliği meçhul yazar tarafından eklenmiştir. İskenderiye'de oluşturulan metinde geçen bütün hayvanların hangi hayvanlar oldukları minyatürlerden anlaşılabiliyor, böylece hepsi Kuzey Afrika'da tanınıp biliniyordu."(Curley, 2009:5)

2.PHYSIOLOGUS'UN SINIFLANDIRILMASI

Yüzyıllar boyunca Physiologus'un pek çok kopyaları yapılmıştır. Ancak Smyrna Physiologusu'nun ilk Yunanca kopyalarından hiçbirisi günümüze ulaşmamıştır.

Bu kopyalarının sınıflandırılması ise şöyledir:

"Physiologus A,B,C ve Y olmak üzere dört gruba ayrılmaktadır. Birinci grubu oluşturan A grubu Physiologus, De Koninklijke Bibliotheek van België'de bulunan, 10. yüzyıla tarihlenen, 10074 numaralı örnek için kullanılır. A grubuna ait olan Physiologus'un Brüksel kopyası çok önemlidir çünkü içindeki zarif Karolenj dönemi minyatürler metni açıklamaktadır.

İkinci grubu oluşturan B kopyası ise içinde minyatürleri olmayan, İngilizce ve Fransızca gibi Latin dillerindeki Physiologusların türetildiği, 8. ya da 9. yüzyıla tarihlenen Bern Burgerbibliothek'de Lat. 233 numarasıyla kayıtlı olan örneği belirtir.

Üçüncü grubu oluşturan C kopyası 9. Yüzyıla tarihlenen Yunanca sözdizimi ve anlamsal olarak eksik ve yanlış olan yine Bern Burgerbibliothek'de, Lat.318 numarasıyla kayıtlı bulunan Physiologus'tur.

Dördüncü grubu oluşturan Y kopyası ise, aslen Yunanca olup günümüze ulaşamamıştır. Bunun yerine Latince çevirisi kullanılmıştır. Diğer versiyonlar üzerinde çok az etkisi bulunur. 8. veya 9.yüzyıla tarihlenir, Bern Burgerbibliothek'de, Lat. 611 kayıt numarasıyla gösterilir. Y versiyonunun Bern kopyası en eski resimli minyatürleri içermektedir.

Bazı araştırmacılar tarafından yaklaşık olarak 1100 yılına tarihlendirilen ve bazılarına göre ise 9. yüzyılda yapıldığı düşünülen ve 1922' de yanan (URL-1, 2018) "Smyrna Physiologus'u" ise eşsizdir çünkü minyatürlü Yunanca en eski Physiologus'un bilinen tek örneğidir. Ayrıca 9. yüzyıla ait "Bern Physiologus'u" ve 11.yüzyıla ait "Milano Physiologus'u" gibi diğer kopyalarıyla karşılaştırıldığında daha fazla sayıda hayvan, bitki ve değerli taş resimlerine sahip olduğu görülmektedir.

Yukarıda bahsettiğimiz dört gruba da ait olmayan orijinal Yunanca metni günümüze ulaşan en eski örnek 10. yüzyıla aittir. Eser Amerika Birleşik Devletlerinde, The Morgan Library & Museum New York 'da 112333 MS M 397 numarasıyla kayıtlıdır. Ancak bu metin "Fable"s başlığı altında toplanan "The Kalīlah wa-Dimnah (Greek version of the Stephanites and Ichnelates) (fol. 1r-7v); Physiologus (fol. 8-21v); Vita Aesopi (fol. 22-67v); Aesop's fables (fol. 67v-108r); Babrius's Fabulae Aesopeae (fol. 108r-112v); Seven Asteia of Hierocles the Grammarian isimli altı adet birbirinden farklı çalışmanın arasında yer almaktadır. "Fables" isimli bu kaynağın 8. bölümünden 21. bölümüne kadar olan kısımları Physiologus adını taşımaktadır." (URL-2, 2018)

Smyrna Physiologus'u içinde sözügeçen hayvanların, Latince el yazmalarıyla benzerlikler gösterdiği ancak alegorilerinin Brüksel'deki A versiyonundan farklı olduğu, ahlaki öğretileriyle bilinen tek Yunanca Physiologus'dur.

3.SMYRNA PHYSIOLOGUSU VE BESTIARIUMLAR

12. yüzyılda Ortaçağ Avrupası'nda çok popüler olup İncil'den sonra en çok okunan kitap olan Bestiariumların gelişmesine neden olan Physiologus'un İngiltere'de de resimli kopyalarını görmek mümkündü. Bunlar arasında Aberdeen Bestiary ve Rochester Bestiary gibi son derece önemli eserler vardır. Aberdeen Bestiary, Birleşik Krallık'ta İskoçya'da Aberdeen Üniversitesi'nde Special Collections, Library, Special Collections and Museums, University of Aberdeen'de (URL-3, 2018) Rochester Bestiary ise yine Birleşik Krallık'ta Londra'da The British Library'de (URL-4, 2018) bulunmaktadır. Physiologus'un resimsiz İngilizce örnekleri de mevcuttu. Birleşik Krallık'a nasıl ve ne zaman geldikleri bilinmemekle beraber çok uzun süreden beri insanların ilgilerini çeken konular arasında bulunuyordu.

4.SMYRNA PHYSIOLOGUS'U

Smyrna Physiologus'unun aslında eğitim amaçlı bir okul kitabı olduğu, amacının ise Ortodoks inancını ve ahlaki öğretilerini öğrencilere aktarmak olduğu araştırmacı Glenn Peers tarafından iddia edilmektedir.

Glen Peers buna gerekçe olarak kullanılan minyatürlerin çoğunlukla dinsel içerikli olmasını göstermektedir." (Peers, 2000: 268-280)

Ancak Smyrna Physiologus'undaki minyatürlerin yer aldığı yapraklardaki Yunanca metinlerin çoğunluğu eksik ve silik olup eser yandığı için tamamına ulaşılamadığından konuları hakkında bilgi sahibi olamadığımız için, eldeki parçalardan anlamlı bir bütün oluşturmak mümkün değildir. Bu yüzden, minyatürler resim-metin ilişkisi bağlamında değerlendirilememektedir. Eserle ilgili olarak sınırlı bilgiye ulaşılmıştır. Eser üzerine Türkçe olarak hazırlanmış herhangi bir kaynak bulunmamaktadır ve konu ilgili var olan kaynaklar çoğunlukla Almanca (Strzygowski, 1899: 1-30) ve İtalyanca'dır (Bernabo, 1998: 25-33).

Physiologus'un fotoğrafları için çeşitli arşivler bulunmaktadır. Bunlardan ilki konuyu ilk kez ele alan araştırmacı olan Josef Strzygowski'nin kendisi ve arkadaşı Heberdey'in çekmiş olduğu Smyrna Physiologus'u fotoğraf arşividir. Bu arşivin günümüzde nerede olduğu bilgisine ulaşılamamıştır. Bu fotoğraf arşivleriyle ilgili olarak, Josef Strzygowski'nin uzun yıllar görev yaptığı Avusturya Bilimler Akademisi ile iletişime geçildiğinde fotoğraf arşivinin kendilerinde olmadığı ve yerinin bilinmediği yanıtı alınmıştır.

Konuyu 1998 yılında ele alan araştırmacı Massimo Bernabo "Il Fisiologo di Smirne: le Miniature del Perduto Codice B.8 della Biblioteca della Scuola Evangelica di Smirne, isimli İtalyanca kitabının giriş bölümünde Gabriel Millet ve Paul Buberl'in fotoğraf arşivlerinden yararlandığını belirtmiştir Bernabo'nun verdiği bilgiye göre Millet'in ve Buberl'in fotoğraf arşivleri Avusturya Viyana'da, Österreichische Nationalbibliothek di Vienna ve Fransa Paris'te ve École Pratique des Hautes Études'de bulunmaktadır. Fakat bu iki kurumla fotoğraf arşivlerinin kendilerinde bulunup bulunmadığı konusunda iletişim kurulduğunda Viyana'daki kütüphane kendilerinde böyle bir arşivin bulunmadığını belirtmiştir. Paris'teki üniversite ise ısrarlı iletişim kurma çabalarımızı cevapsız bırakmıştır." (URL-5, 2018) Böylece fotoğraf arşivlerine erişmek mümkün olamamıştır.

Öte yandan Bernabo; Smyrna Physiologus'unu Cosmas Indikopleustes ve Tevrat'ın ilk sekiz sahnesini anlatan ve başka bir eser olan Smyrna Octateuch'uyle birleştirmiş, üç farklı eserin tamamına "Physiologus" diyerek hatalı bir kullanımda bulunmuştur. Tezimin (Çetin, 2018) katalog bölümünde yanlış bir algı uyandırmamak için Strzygowski ve Bernabo'da ortak olarak yer alan ve Physiologus olduğundan emin olunan

ortak minyatürlere yer verilmiştir. Strzygowski kitabında Smyrna Physiologus'unu Hintli seyyah Cosmas Indikopleustes ve Smyrna Octateuch bölümlerinden ayırmış olduğundan Smyrna Physiologus'u bölümünde bulunan bütün minyatürleri almıştır.

Smyrna Physiologus'unu ilk kez Almanca olarak 1899 yılında bilim dünyasına tanıtan Polonya ve Avusturyalı Josef Strzygowski, tarafından yayınlanan "Der Bilderkreis des griechischen Physiologus, des Cosmas Indikopleustes und Oktateuch nach Handschriften der Bibliothek zu Smyrna Byzantinisches Archiv", isimli çalışmada Strzygowski (1899) her ne kadar kitabın isminde üç farklı eserden bahsetmiş olsa da kitabın başlığında Taşlar Kitabı bulunmayıp sadece kitabın içinde Steinbuch (Taşlar Kitabı) başlığıyla bir adet minyatür bulunmaktadır. Smyrna Physiologus'unda, Smyrna Octateuch'u, Cosmas Indikopleustes Taşlar kitabı ve Smyrna Physiologus'u benzerlikler taşıyabilir düşüncesiyle dört farklı eser olarak birlikte yayınlanmıştır. Strzygowski'nin, bu eserinde üzerlerinde hangi kaynağa ait oldukları ayrı ayrı belirtilmiş, Cosmas Indikopleustes'te yedi, Smyrna Octateuch'ünde 12, Taşlar kitabında bir ve son olarak Smyrna Physiologusu'nda 23 adet minyatür bulunmaktadır.

İtalyan araştırmacı Massimo Bernabo (1998)'nun yukarıda sözü edilen çalışmasında ise Smyrna Octateuch'ü, Cosmas Indikopleustes ve Smyrna Physiologus'u ile Taşlar Kitabı aynı esermiş gibi bir arada yayınlanmıştır. Stryzgowski'nin aksine bu farklı kaynaklar ayrı ayrı olarak belirtilmemiştir. Hepsine birlikte Smyrna Physiologus'u ismi verilmiştir.

5.SMYRNA PHYSIOLOGUS'U VE TARİHLENDİRİLMESİ

Kitabını yayınladığı yıllarda Bernabo eserin 12. yüzyıla ait olduğunu düşünürken, kendisiyle yapılan yazışmada kitabını yayınladıktan sonra eserin 14. yüzyıla ait olduğunu belirtmiştir. Aynı konuyu araştırmış olan Amerikalı araştırmacı Kathleen Corrigan (1997) ise eserin 9. Yüzyıl olarak tarihlendirilmesi gerektiğini, yine diğer bir Amerikalı araştırmacı Glenn Peers (2000) ise eserin 4. veya 5. Yüzyıllar arasına da tarihlendirilebileceğini ama konuyu araştıranların minyatürler konusunda tarihlendirmedeki farklı görüşlere sahip olduklarını ayrıca ikonografik anlamda da minyatürler için farklı görüşler taşıdıklarını belirtmiştir.

2017 yılında Fransa'da Paris Sorbonne Üniversitesi'nde yapılan Physiologus sempozyumunda Smyrna Physiologus'unun günümüzde aslında kesin olarak cevaplanamayan pek çok soruya sahip olduğu kabul

edilmiştir. Bu sempozyumun bildirileri kitap haline dönüştürülmemiştir fakat web sitesinde bildiri özetlerinin bazıları bulunmaktadır." (URL-6, 2018)

Physiologus, hayvanların hem doğadaki özellikleri hem de ahlaki dersleri göstermesi sebebiyle orijinal ikonografik bir döngü sunmaktadır. Genellikle doğa döngüsü 9. yüzyılın örneği olurken, ahlaki özellik 11. yüzyılda özellikle bu el yazması için oluşturulmuştur. (Brandes ve Tsamakda, 2017:83)

6.SONUÇ

Smyrna Physiologusu'nda genel Bizans resim şeması uygulanmıştır. Bizans'ta ikonoklazma evresinin 843 yılındaki kapanışı sonrasında resim sanatında yeni bir evre açılır. Esasen bu dönemden itibaren Bizans tasvir sanatı daha özgün bir hal alır. Özellikle Bizans figür üslubunun özellikleri daha belirgin ve yerleşik hale gelir. Bu özellikler hilal biçiminde yüz, dar uzun burun, küçük ağız, uzun boyun, ince el-ayak parmakları ve vücuda göre orantısız el ve ayak biçimleri ile karakterizedir. Öte yandan figürlerin duruşlarında antik etkiler söz konusudur; kıyafetlerde görülen yoğun kumaş kıvrımları da yine antik etki sergiler.

Bu özelliklerin yansıdığı en iyi örneklerden biri üretim yerine ilişkin henüz net bir bilgi sahibi olmadığımız ancak başkent üslubunu işaret eden, bugün Paris'teki Fransız Ulusal Kütüphanesi'nde korunan Cod. gr. 139 env. numaralı "Paris Psalteri"dir. (**Grafik 1,2,3**) Eser 9. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Kesin olarak Smyrna Physiologus'unun tarihlendirmesi hiçbir araştırmacı tarafından net olarak yapılamamıştır. Ancak Smyrna Physiologusu'ndaki figür üslubu ile Paris Psalteri'ndeki örnekler oldukça benzerdir.(**Grafik 4,5,6**)

Smyrna Physiologus'u 7. ve 12. Yüzyıllar arası orta Bizans dönemi üslubu göstermektedir. Figürlerde hilal biçimli yüz, dar ve uzun bir burun, küçük bir ağız, ince uzun eller, küçük ayaklar, vücuda göre orantısız olup, figürler hacimsiz ve deforme şekilde karşımıza çıkmaktadırlar. Kumaş kıvrımları kalın, kaba konturla ve çizgisel üslupla resimlerde yer alır. Minyatürler parşömen üzerine tempera tekniğinde yapılmıştır. Gerek çizim teknikleri, gerekse konuları itibariyle değerlendirildiğinde Smyrna Physiologus'u bize göre 9.yüzyıla ait bir çalışmadır.

9. yüzyıldan itibaren kompozisyon oturduğu için gerek dini tasvirlerde, gerek figür ve hayvan üsluplarında doğal betimlemeler tercih edilmiş, şehirlerin mimari bir yapı ile temsil edilmeleri, ve kiliselerin kule benzeri mimari yapılarla resmedilmeleri söz konusudur (**Grafik 7,8**).

Hem paleografik hem de ikonografik açılardan incelendiğinde Smyrna Physiologus'unun ikonografik olarak figürlerin üsluplarında antik dönemdeki özellikleri takip etmeleri, yoğun kumaş kıvrımları, havalanan eşarp, saçlar ve heybetli figürleriyle en erken 9. Yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilmesini düşündürtmektedir. Eser yanmış ve günümüze kadar ulaşamamış olduğundan yalnızca var olan siyah ve beyaz fotoğraflarla inceleme yapılabilmiştir.

Grafik 1. Lir çalan Davud Peygamber.

Paris Mezmuru, Cod. gr. 139, f 1v (URL-7, 2018)

Grafik 2. Davud'un Samuel tarafından kutsal yağla meshedilmesi.

Paris Mezmuru, Cod. gr. 139, f 3v
https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b10515446x/f1.planchecontact

Grafik 3. Yeşeya'nın Duası

Paris Mezmuru, Cod. gr. 139, f 435v,
https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b10515446x/f1.planchecontact

Grafik 4. Gece ve Gündüz Sahnesi

J. Strzygowski - Der Bilderkreis des griechischen Physiologus, des Kosmas Indikopleustes und Oktateuch nach Handschriften der Bibliothek zu Smyrna, 1899, s131

Grafik 5. Gregor von Nyssa ve Şeytan Sahnesi

J. Strzygowski - Der Bilderkreis des griechischen Physiologus, des Kosmas Indikopleustes und Oktateuch nach Handschriften der Bibliothek zu Smyrna, 1899, s144

Grafik 6. Sabah Vakti Sahnesi.

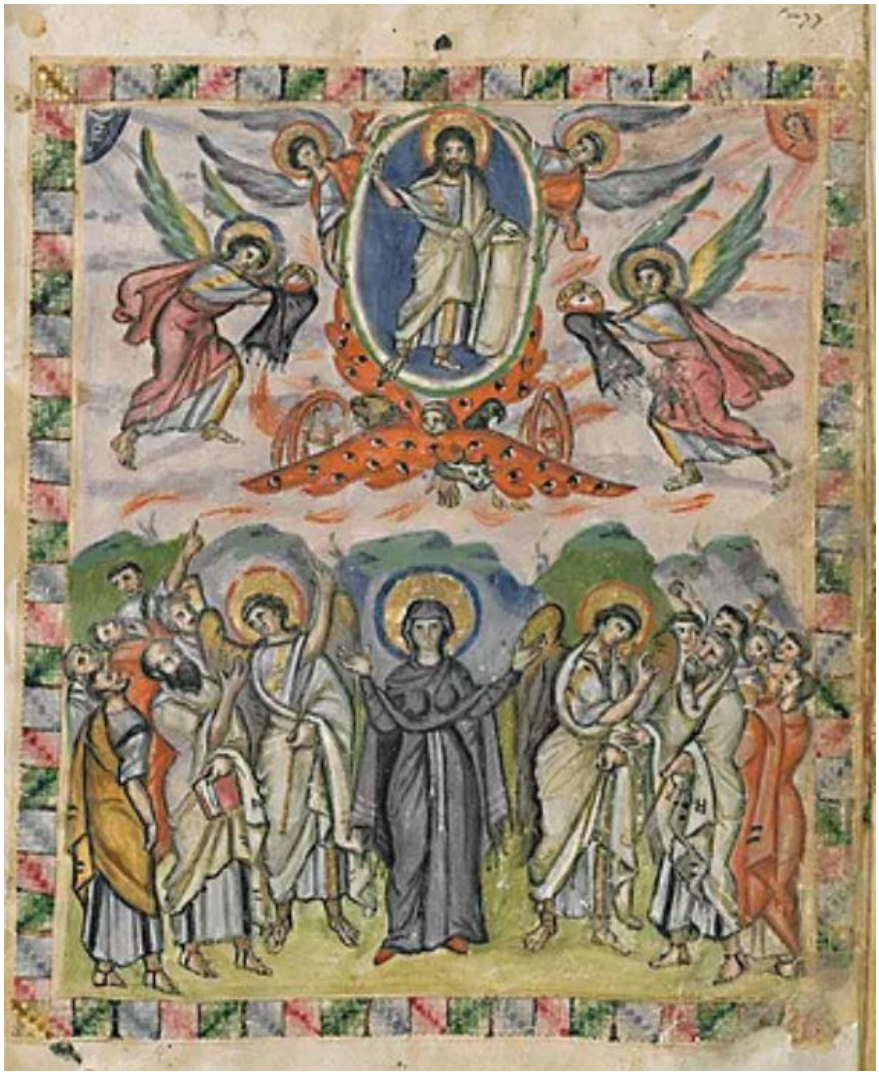
J. Strzygowski - Der Bilderkreis des griechischen Physiologus, des Kosmas Indikopleustes und Oktateuch nach Handschriften der Bibliothek zu Smyrna, 1899, s155

Grafik 7. Zion şehrinin kişiselleştirilmesi.

Chludov Mezmuru, Constantinopolis, 843. Moskova, Devlet Tarih Müzesi, Hlud. D 129, fol. 51r.

Grafik 8. İsa'nın göğe yükselişi.

Rabula İncili, 6.yy Floransa Laurenziana Kütüphanesi İtalya. (URL-8, 2018)

KAYNAKÇA

Kitap Kaynakçası

Bernabò, Massimo., 1998, Il Fisiologo di Smirne: le Miniature del Perduto Codice B.8 della Biblioteca della Scuola Evangelica di Smirne, Tavarnuzze-Firenze: SISMEL edizioni del Galluzzo.

Brandes, Wolfram., 2017, A Companion to Byzantine Illustrated Manuscripts Volume 2, Managing Editor Prof. Dr.Wolfram Brandes, Editor by Vasiliki Tsamakda, Koninklijke Brill, Leiden, The Netherlans.

Corrigan, Kathleen., 1997, "The Smyrna Physiologus and eleventh-century monasticism (in Work and Worship at the Theotokos Evergetis 1050-1200)" Belfast: Belfast Byzantine Enterprises.

Curley, Michael J., 2009, Physiologus: A Medieval Book of Nature Lore, Chicago, T.H.E. University of Chicago Press.

Çetin, Ufuk., 2018, Smyrna Phsiologus'u, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kazhdan, Alexander. P., 1991, The Oxford Dictionary of Byzantium, Oxford University Press.

Peers, Glenn., 2000 "Iconoclasm,Peter and the Use of Nature in the Smyrna Physiologus(Evangelical School B.8)", Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik 50.

Stryzgowski, Josef., 1899, Der Bilderkreis des griechischen Physiologus, des Cosmas Indikopleustes und Oktateuch nach Handschriften der Bibliothek zu Smyrna Byzantinisches Archiv, Leipzig, B.G Teubner.

İnternet Kaynakçası

URL-1,https://www.abdn.ac.uk/bestiary/what, 3 Nisan 2020.

URL-2,http://www.themorgan.org/manuscript/112333, 3 Nisan 2020.

URL-3,https://www.abdn.ac.uk/bestiary/introduction.php, 3 Nisan 2020.

URL4,http://www.bl.uk/manuscripts/FullDisplay.aspx?ref=Royal_MS_12 F_XIII, 3 Nisan 2020.

URL-5,Bakınız. Österreichische Nationalbibliothek di Vienna - https://www.onb.ac.at/en/library/departments/picture-archives-and-graphics-department/about-the-picture-archives/using-the-picture-archives/, 3 Nisan 2020.
École Pratique des Hautes Études - https://www.ephe.fr/en/libraries/archives, 3 Nisan 2020.

URL-6,https://colloquephysiologus2017.wordpress.com/2017/02/14/titre-des-articles-du-blog-2/, 3 Nisan 2020.

URL7,https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b10515446x/f1.planchecontact, 3 Nisan 2020.

URL-8,https://www.thebyzantinelegacy.com/rabbula-gospels, 3 Nisan 2020.